M.NÍZANOVTÍŃ SHÍǴARMALARÍNDA UNAMSÍZ SEZIMDI BILDIRETUǴÍN FRAZEOLOGIZMLER

J.Tańirbergenov
QMU Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti, PhD.

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17703430

Аннотация: *В данной статье рассматриваются фразеологизмы, выражающие негативные эмоции в произведениях писателя М.Низанова. В них определены психическое состояние человека, его внутренние переживания, значения, возникающие в результате воздействия на него внешних событий.*
Ключевые слова: *фразеологизм, семантика, психическое состояние, эмоция, лексема.*

Abstract: *This article examines phraseologisms expressing negative emotions in the works of the writer M.Nizanov. In them, the mental state of a person, his inner experiences, and the meanings that arise as a result of his influence on external events have been determined.*
Key words: *phraseologism, semantics, mental state, emotion, lexeme.*

Til biliminde frazeologizmlerdiń semantiksına arnalǵan izertlewlerde olardı mánilik toparlarǵa bóliwdiń, klassifikaciyalawdıń principleri, hár qıylı usılları arnawlı túrde úyrenilgen.

D.L.Shmelov “Leksikanı semantikalıq analizlew máseleleri” miynetinde tek leksikologiyanı emes, frazeologiya máselelerin de semasiologiyalıq jaqtan analiz qıladı [Шмелов Д.Н. 1973:9-10]. Rus ilimpazı I.P.Petrova anglichan tilindegi somatikalıq feyil frazeologizmlerdi leksika-semantikalıq jaqtan toǵız toparǵa bólip úyrengen: qozǵalıs, fizikalıq háreket, transfer, sezimlik qabıllaw, koncessiya, sóylew, oylaw xızmeti, sheshim qabıllaw hám bahalaw [Петрова И.П. 2012:6]. Qazaq tilindegi frazeologizmlerdiń semantikası A.K.Mırzashova, M.Jambılqızınıń miynetlerinde úyrenilgen [Мырзашова А.К. 2000:9.]. Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiń semantikası máselesi S.T.Nawrızbaeva, G.Aynazarova, A.Pirniyazova, J.Tańirbergenovlardıń miynetlerinde úyrenilgen.

Biz maqalamızda Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı M.Nızanovtıń romanlarındaǵı unamsız sezimlerdi bildiretuǵın frazeologizmler haqqında sóz etemiz.

Jazıwshı romanlarınıń tili ápiwayı, tásirli, obrazlı bolıp, onda frazeologizmlerdiń kórkemlik xızmetleri belgili orın iyeleydi. Olardıń arasında insannıń psixikalıq sezimlerin hám emociyasın bildiretuǵın frazeologizmler shıǵarma tilinde onıń kórkemligin, obrazlılıǵın támiyinlewde áhmiyetli xızmet atqaradı.

Frazeologizmlerdi óz ornında qollanıw kórkem sóz ustalarınıń sheberligi, xalıqtıń til baylıǵın qansha meńgergenligi menen baylanıslı boladı. Jazıwshınıń tańlawına qaray frazeologizmler onıń jeke stil jaratıwdaǵı sóz qollanıwınıń bir usılı bolıp keledi.

Frazeologizmler kórkem shıǵarma tilin janlandırıw menen birge shıǵarma tiline milliy kolorit beredi.

“Insan óziniń ol yaki bul psixikalıq, emocionallıq halatların júzege shıǵarıw barısında qanday da bir waqıyadan quwanadı, ǵázeplenedi, táshwishlenedi, azaplanadı, ókinedi, hawlıǵadı, qáweterlenedi yamasa qorqıwǵa túsedi, jekkóredi, ǵarǵaydı, sógedi, húrmetsizlik qıladı, uyaladı, ashıwǵa minedi, itibarsızlıq etedi hám t.b. Usı jaǵdaylardı kórsetiw maqsetinde tilde hár túrli frazeologizmler payda bolǵan” [5]. Bunday frazeologizmlerde emocionallıq-ekspressivlik boyaw kúshli bolıp keledi. Olardıń quramında adamnıń ruwxıy jaǵdayların kórsetiwde *kewil, kóz, qabaq, bas, awız, bet, zeyin, júrek, ókpe, bawır, qan, jan, qabırǵa, ashıw, qáhár* sıyaqlı leksemalar qollanılǵan. “Frazeologizmlerdiń emocionallığı olardıń hár qıylı sezimlerdi, adamnıń zat, waqıya hám qubılıslarǵa subyektiv qatnasın birdiriwine baylanıslı. Frazeologizmlerdiń emocionallığı tiykarınan eki faktorǵa baylanıslı boladı: birinshisi – obrazlılıq, ekinshisi – bir waqıttıń ózinde eki mániniń reallasıwı” [Маматов А.Э. 1999:68]. Bunday kórkem frazeologizmler adamnıń hár qıylı is-háreketlerin, olardıń názik sezimlerin, kewlindegi ózgerislerdi anıq hám ayqın etip kórsetedi. Jazıwshı M.Nızanovtıń romanlarında qaharmanlarınıń psixologiyalıq halatların, oyın, ruwxıy dúnyasın ayqın hám názik súwretlew ushın frazeologizmlerdi múmkin bolǵanınsha sáykesin tańlap alıp jumsawǵa háreket etedi. Frazeologizmlerdiń bul mánilik túrleri insannıń is-háreketke bolǵan hár qıylı unamsız sezimlik qatnasların bildiriwde keń qollanılǵan.

Jazıwshı shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń bul mánilik túrleri, tiykarınan, qaharmanlardıń psixikalıq halatı, sırtqı qubılıslardan tásirleniwi nátiyjesinde payda bolǵan ishki sezimlerin bildirip keledi. Olar mánilik jaqtan ashıwlanıw, ǵázepleniw, qáhárleniw, jaqtırmaw, jek kóriw, qorqıw, qáweterleniw, qıynalıw, qayǵırıw, kúyiniw, ókpelew, renjiw, qapalanıw, ókiniw, pushayman bolıw, uyalıw, qısınıw, hayran bolıw, tınıshsızlanıw, albıraw sıyaqlı unamsız sezimlerin kórkem etip kórsetiwde qollanılǵan.

1. Ashıwlanıwdı, ǵázepleniwdi, qáhárleniwdi bildiretuǵın frazeologizmler. Bunday frazeologizmler, tiykarınan, insannıń ruwxıy jaǵdayı, onıń qanday da bir waqıyalarǵa yamasa ózine bolǵan unamsız sezimleri menen baylanıslı qollanılǵan. Mısalı: Ketip, “etegine namaz oqıp júrgen” erkekti tawıp alaman dep otırsań ba? – dedi apam ele sol *qáhárinen túspey* (8-tom, 81-bet). Sen neǵıp tursań súmireyip! – dep bir waqta qızına *alıp topıldı* (8-tom, 227-bet). Dúnyanıń baqırısın esitip *qara tútinim shıǵıp* kiyatırsam, xatker qız aldımnan shıǵıp tur (8-tom, 237-bet). Turdımurattıń bassınıp, izimnen emlewxanaǵa deyin kelgeni *qanımdı qaynatar* edi (4-tom, 48-bet).

2. Jaqtırmawdı, jek kóriwdi bildiretuǵın frazeologizmler. Jazıwshı shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń bul mánilik túrleri insannıń ruwxıy jaǵdayı, onıń janlı yamasa jansız

predmetke bolǵan jaqtırmaw, unatpaw, qálemew, jaman kóriw sıyaqlı ishki unamsız qatnasların bildiriwde qollanılǵan. Mısalı: Men onı bir máwritte *jek kórip* kettim. Lekin, tez pikirimnen qayttım (8-tom, 51-bet). Hámme balalar meni *báledey kórdi*, lekin muǵallimler hám dekan marapatlap, arqamnan qaqtı (8-tom, 200-bet). Ol maǵan *jaman kózi menen* túksiyip *qaradı* (8-tom, 5-bet).

3. Mensinbewdi, menmenlik etiwdi, kemsitiwdi bildiretuǵın frazeologizmler. Bunday frazeologizmler adamnıń minezindegi ekinshi birewge bolǵan mensinbewshilik, kókirek kóteriw, kemsitiw sıyaqlı unamsız sezimlerin bildiriwde qollanılǵan. Mısalı: Biytanıs qızlardıń aldında bunı *jerge urdı* (7-tom, 143-bet). Úshinshi kurstan keyin bul *taltayıp ketti*. Taltayǵanı sol, azımaz qıysańlańqırap keletuǵındı shıǵardı (8-tom, 34-bet).

4. Qorqıwdı, qáweterleniwdi, tınıshsızlanıwdı bildiretuǵın frazeologizmler. Adamnıń ishki dúnyasına tán sezimlerdiń biri – qorqınısh. Bul sezim insannıń ruwxıy halatı menen baylanıslı bolıp, onıń hár qıylı tásirlerdiń nátiyjesinde júz bergen kewilsiz jaǵdayın kórsetedi. Jazıwshı shıǵarmalarında insannıń qorqıwın, qáweterleniwin, tınıshsızlanıwın bildiretuǵın frazeologizmler júdá kóp. Olardıń quramında adamnıń usı psixikalıq halatların kórsetiwde *júrek, kóz, bóteke, bet, jan, iyman, húrrey* sıyaqlı leksemalar tirek sóz xızmetinde qollanılıp kelgen. Mısalı: Aytarımdı aytıp bolıp, *júregim suw ete qaldı* (8-tom, 164-bet). Nawqastıń operaciyanı professordıń islewine qarsı ekenin ustazına aytıwǵa *júregi dawamadı* (8-tom, 164-bet). Saqıylıǵım tutıp ketip, ortaǵa eki "gúbi shiyshe"ni dúrs ettirdim. Qutlımurattıń *kózi tas tóbesine shıǵıp* ketti (8-tom, 244-bet). Hár sabaq ótken sayın sol keselliktiń belgileri ózlerimizde payda bola baslaǵanday, *qara uwayım basadı* (8-tom, 43-bet).

Berilgen mısallardaǵı frazeologizmler qaharmanlardıń ómiri, tirishiligindegi hár qıylı sırtqı tásirler nátiyjesinde payda bolǵan qorqıw, qáweterleniw, tınıshsızlanıw sezimlerin ayrıqsha obrazlı etip jetkeriw menen birge, olardıń minezindegi qırlardı hám sırlardı ashıp, názik táreplerin kórsetip kelgen.

5. Qıynalıwdı, qayǵırıwdı, kúyiniwdi bildiretuǵın frazeologizmler. Jazıwshı shıǵarmalarında bunday mánidegi frazeologizmler insannıń sırtqı hám ishki qubılıslardan tásirleniwi nátiyjesindegi ruwxıy azap shegiwi, qıynalıwı, ózininń yamasa ózgelerdiń is-háreketlerinen narazı bolıwına baylanıslı psixikalıq halatların bildiriwde qollanılǵan. Mısalı: Erteńgi kúni Allaǵa amanatındı tapsırǵanıńda sen ushın *qabırǵası qayısıp* kim jılaydı? (8-tom, 122-bet). Lekin, ol meni kóriwge de jibermeydi, degen gúman seni úlken *táshwishke saldı* (8-tom, 69-bet). Ǵarrı *júrek-bawırı ezilip* qıylandı, kóz aldı girewlwendi, lekin óle almadı (149-bet). Bar *músiybet* Aytımbet penen qızı Genjegúl, kelini Gúljamiylanıń *basına tústi* (150-bet).

6. Ókpelewdi, renjiwdi, qapa bolıwdı, arazlasıwdı, urısıwdı bildiretuǵın frazeologizmler. Jazıwshı shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń bul mánilik túrleri adamnıń ruwxıy dúnyası menen baylanıslı bolıp, onıń ózgege bolǵan qatnaslarınıń ózgeriwi nátiyjesinde payda bolǵan psixikalıq jaǵdaydı bildiriwde qollanılǵan. Mısalı: Maryam Ignat penen de *aranı ashıq qıldı*. Keyin tınshıp qaldı (8-tom, 138-bet). Esiktegi hayal bizlerdiń *aramızdan "qara pıshıq" ótkenin* abaylap, sırtqa shıǵıp ketti (8-tom, 135-bet). "Sen kempir apańa tartqansań", – dey beretuǵın edi anam maǵan jaslıǵımda. Oǵada tásirsheńseń hám sál nárseni *júregińe jaqın alasań*" (8-tom, 143-bet). Orıs dey bermese, Aytımbet aǵa, *kewline kelip* júrer. Írısnazarǵa erip shıǵarda "men musılmanman" degen ("Dushpan", 184-bet). Bir hayaldıń dúkan ishinde bajalaqlap baqırıwı dúkanda turǵanlardıń miyin qaǵıp qolına berdi. Sıpayıraq qarıydarlar *qolın bir semedi* de shıǵıp ketti (8-tom, 275-bet). Waqtı kelip ózi ashılıspasa házir *sirkesi suw kótermey* kiyatır (8-tom, 38-bet). Men *úskinim quyılıp* otırıp qaldım. Baslıq penen Mádireyim aǵa ekewlep onı zorǵa jubatıp, "aljasıq bolǵan" dep esikten shıǵarıp saldı (8-tom, 232-bet).

7. Ókiniwdi, pushayman bolıwdı bildiretuǵın frazeologizmler. Bunday mánidegi frazeologizmler adamnıń sırtqı hám ishki tásirleniwi nátiyjesinde ókiniwi, pushayman bolıwı menen baylanıslı psixikalıq sezimlerin bildiriwde qollanılǵan. Mısalı: – *Pushayman jeyseń* ele! – Direktor qapını tartıp urıp shıǵıp ketti (202-bet). Sol-sol eken, *tilin tislep qalsa* da, ol úyge bas suqpawǵa ant etti (8-tom, 147-bet).

Mısallardan kórinip turǵanınday, adamdaǵı ókiniw, pushayman sezimlerin beriwde frazeologizmler jazıwshı tárepinen tańlap qollanılǵan. Olardıń hár qaysısınıń ózine tán mánilik ayırmashılığı bar.

8. Uyalıwdı, qısınıwdı bildiretuǵın frazeologizmler. Frazeologizmlerdiń bul mánilik túrleri insannıń ruwxıy jaǵdayı, ishki sezimleri menen baylanıslı qollanıladı, yaǵnıy, insannıń óziniń yamasa basqalardıń is-háreketinen, júris-turısınan, jámiyette ózin tutıwınan, adamlar arasında ózin qolaysız seziwi, qanday da bir nárselerden uyalıw, qısınıw sıyaqlı sezimlerin bildiriwde qollanılǵan. Mısalı: Ol Oksana hárnárseni soraǵan sayın *bir qısım bolıp* barar edi (8-tom, 84-bet). Olar Begmurat haqqında jıllı gápler aytqan sayın Qayıpbek *jerge kirip ketiwdiń* berjaǵı boldı (70-bet). Sóytip ayap júrgen kúyew balası, búgin óziniń *jeti nasırın jerge búgip*, "qashqın" atanıp atır (101-bet).

9. Hayran bolıwdı, albırawdı bildiretuǵın frazeologizmler. Shıǵarmada bunday mánidegi frazeologizmler insan ushın kútilmegen waqıya-hádiyselerdiń júz beriwi nátiyjesinde, oylaw xızmeti menen baylanıslı hayran bolıw, albıraw sıyaqlı ruwxıy keshirmelerin bildiriwde qollanılǵan. Mısalı: – Qarıydardıń *awzı ashılıp* qaldı. – Qorıqpay-aq, qoyıń. Asa qáwipli jınayat islemegeni ushın keshirim berilgen (8-tom, 253-bet). Divanda gazeta oqıp otırǵan kúyewi *ańırayıp qaldı* (8-tom, 294-bet). Qonaq *ań-tań*

bolıp gá maǵan, gá jabıla qol jayıp otırǵan balalarǵı jaltaqlap qaradı da, soń ebeteysiz qolların alǵa sozdı (8-tom, 5-bet). Bular "ura"lap baqırǵan sayın, dushpan misli *tıǵılarǵa tesik tappay atırǵanday* kórindi (120-bet).

Keltirilgen mısallardaǵı *awzı ashılıw, ań-tań bolıw, ańırayıp qaldı, tıǵılarǵa tesik tappaw atırǵanday* frazeologizmleri adamnıń kútilmegen jaǵdayda qıyın jaǵdayǵa túsip qalıwına baylanıslı hayran qalıwın, albırawın bildiriwde qollanılǵan. Bunday kewilsiz tuyǵı-sezimdi bildiretuǵın frazeologizmlerdiń hárqaysısında ózine tán ekspressivlik-emocionallıq boyaw bar. Bunday frazeologizmlerdiń bári de kórkem shıǵarmanıń tásirliligin kúsheytedi, emocionallıq boyawın asıradı. Olardıń hárbirin qollanıwda jazıwshınıń jeke sóz qollanıw sheberligi kórinedi. Sóz sheberi hárbir frazeologizmdi puqtalıq penen paydalanıw arqalı shıǵarma tiliniń tásirli hám kórkem bolıwına erisedi. Sonıń menen birge, frazeologizmler mánilik jaqtan turmıslıq is-háreketlerdi sıpatlap ǵana qoymay, kórkem shıǵarmalarda dáwir koloritin ashıp beriwde qaharmannıń halatın, minez-qulqın kórsetiwde, milliy ózgesheliklerdi sıpatlawda belgili xızmet atqaradı.

Demek, kórkem shıǵarma tilindegi frazeologizmlerdiń qollanılıw ózgesheliklerin hám mánilerin arnawlı izertlew kórkem sóz sheberleriniń xalıq tilinde tayar til quralların, til baylıqların jáne de sheberlep paydalanıw usılın ashıp beredi.

Ádebiyatlar:

1. Шмелов Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – Москва, 1973. – С. 9-10.
2. Петрова И.П. Категоризация мира английскими соматическими фразовами глаголами. Автореф. дис… канд. филол. наук. – М., 2012. – С. 6.
3. Мырзашова А.К. Глагольные фразеологизмы мыслительной деятельности в казахском и русском языках.: Автореф. дисс…канд. филол. наук. – Алматы, 2000. – С. 9.; Жамбылқызы М. Қазақ және ағылшын тілдерідегі фразалық етістіктердің семантикалық және құрылымдық ерекшеліктері. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін усынылған диссертация. – Алматы, 2018 – Б. 64.
4. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиш масалалари. Филол. фан. док. …дисс. – Тошкент, 1999. – Б. 68.
5. Нызанов М. Таңламалы шығармалары. VIII том. – Нөкис: Билим, 2018.
6. Нызанов М. Душпан. Роман. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2010.